

До створення праці «Історія України. Короткий нарис»

С. В. Кульчицький (Київ)

Новітня історія України

У цьому, заключному розділі одностомника автор розповідає про післявоєнну і сучасну історію України: відбудовні процеси в умовах сталінського тоталітарного режиму, здійснення у республіці хрущовських реформ під час короткотривалої «відлиги», події двох довгих десятиріч брежнєвського застою і, нарешті, успіхи й провали перебудовних часів.

Післявоєнна відбудова

З найжорстокішою в історії людства війни Україна вийшла зруйнованою і знекровленою. Її продуктивні сили було підірвано. Під час відступу радянських військ багато промислових і транспортних об'єктів висадили у повітря, аби вони не дісталися ворогові. В роки окупації загарбники грабували республіку, як могли. Відступаючи, окупанти також знищували все підряд. Але найболючіші втрати — людські. За війну населення УРСР скоротилося на 13 614 тис. чол. Якщо виключити з цього числа евакуйованих і тих, хто, будучи мобілізованим у Червону Армію, не загинув і не потрапив у полон, то скорочення населення республіки викликане насамперед загибеллю або вивезенням населення в Німеччину на примусову працю. Люди гинули у гетто, концтаборах, вдома. Ніхто в світі не знав про сотні спалених разом з жителями українських сіл, хоч про трагічну долю Лідіце в Чехословаччині або про Орадур у Франції знали всі.

Відбудовні роботи розпочиналися відразу після очищення території від ворога. Найбільша увага приділялася вугільно-металургійному комплексу, бо військові заводи гостро потребували палива й металу. В останній рік війни українська металургія вже працювала на оборону. По відбудованих залізницях на об'єкти народного господарства надійшли перші сотні тисяч тонн донецького палива.

У 1945—1946 рр. Україна одержала устаткування десятків заводів, демонтованих у радянській зоні окупації Німеччини. Почало прибувати й устаткування деяких підприємств, евакуйованих свого часу з України. Значні матеріальні ресурси виділялися для республіки відповідно до партійно-урядової постанови «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації» (серпень 1943 р.). До кінця 1945 р. було відновлено близько третини довоєнного індустриального потенціалу. У перший повоєнний рік в основному завершилося переведення промисловості на випуск мирної продукції.

У затвердженому в березні 1946 р. плані четвертої п'ятирічки (1946—1950 рр.) увага зосереджувалася на проведенні відбудовних робіт. В деяких галузях (електроенергетика, машинобудування, виплавка металу) передбачалося перевищити довоєнні показники.

Гостро постала проблема забезпечення народного господарства

кадрами робітників і спеціалістів. Промисловість в умовах командної економіки могла розвиватися майже виключно за рахунок додаткового залучення робочої сили, тобто екстенсивно. А демобілізація із збройних сил розтягнулася на кілька років. Тому на початковому етапі відбудови широко використовувалася примусова праця як німецьких військово-полонених, так і радянських людей (шляхом трудових мобілізацій, у тому числі через оргнабір сільських трудівників, особливо молоді). З осені 1946 р. почала створюватися розвинута мережа ремісничих училищ і шкіл фабрично-заводського учнівства. Вони також комплектувалися переважно методом мобілізації.

В останні роки п'ятирічки становище з робочою силою полегшилося. В народне господарство влилося 2,2 млн. колишніх воїнів. З них 350 тис. прийшло у промисловість. Поступово підвищувалася питома вага двох непримусових форм поповнення робочою силою ключових промислових об'єктів — добровільного набору і громадського призову. Загалом протягом четвертої п'ятирічки за комсомольськими путівками на відбудову промисловості й транспорту було направлено 678 тис. юнаків та дівчат. У 1950 р. чисельність робітників і службовців, зайнятих у народному господарстві, досягла 6,9 млн., тобто на 724 тис. чол. більше, ніж у передвоєнному, 1940 р.

Хоч матеріальні стимули праці використовувалися недостатньо, радянські люди, від ветеранів до комсомольців, трудилися, не шкодуючи сил. Позаду лишилася війна, яка обійшлася надто дорого: мало не в кожній родині хтось загинув. Попереду ж були надії: на те, що завдяки здобутій перемозі відійде в минуле становище обложеної фортеці, в якому перебувала країна; що відпаде необхідність у постійному зосередженні ресурсів на оборонних потребах і держава дбатиме насамперед про добробут населення.

Однак природа тоталітарної держави не змінилася. Людина була в ній лише «гвинтиком». Виступаючи в лютому 1946 р. на передвибірних зборах у Москві, Сталін оголосив про необхідність досягти у перспективі високого рівня розвитку важкої індустрії і назвав як орієнтир конкретні цифри видобутку палива й виплавки металу. Згадав він і про народний добробут. От тільки конкретних цифр називати не став. Виходило так, що без «тимчасових труднощів» аж ніяк не можна було обійтися й надалі. Керована диктатором держава вступила у воєнне протистояння з колишніми союзниками. Починалася «холодна війна».

Промисловий розвиток в умовах триваючої ізоляції від зовнішнього світу та відсутності внутрішнього ринку засобів виробництва відбувався в основному по лінії кількісних показників. Однак і з ними не все було благополучно. Статистичні дані свідчать, що післявоєнна п'ятирічка виконана достроково, а промислове виробництво на Україні зросло на 15%, порівняно з 1940 р. Проте вартісні показники внаслідок деформації цінових пропорцій з кінця 20-х років втратили надійність. Натуральні ж показники по багатьох виробництвах дають підставу вважати, що довоєнного рівня вдалося досягти лише в наступній, п'ятій п'ятирічці (1951—1955 рр.).

Найбільші об'єкти української індустрії відбудовувалися за допомогою всього Радянського Союзу. Зокрема, у відродженні «Запоріжсталі» брали участь 122 підприємства, переважно з Російської Федерації. На будівельний майданчик Дніпрогесу прибуло близько тисячі залізничних ешелонів з устаткуванням і матеріалами з усіх кінців країни. Відбудовані підприємства починали працювати на загальносоюзний народногосподарський комплекс. Наприклад, перший післявоєнний блюмінг, виготовлений машинобудівниками відродженого Краматорська, — величезний агрегат, який розміщувався на площі понад 9 тис. кв. метрів, — було направлено на металургійний завод, що будували в Руставі (Грузія).

Найменш розвинутими у промисловому відношенні залишалися за-

хідні області України. Про необхідність їх індустріалізації говорилося немало. Фактично ж увагу звернули в основному на Львів. У прийнятому в березні 1946 р. законі про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр. окремим пунктом формулювалося завдання перетворити це місто на великий промисловий центр України. Тут планувалося побудувати автоскладальний та електроламповий заводи, завод телеграфної і телефонної апаратури, склозавод, трикотажну фабрику, підприємства харчової промисловості. Поставлені завдання виконувалися, інколи навіть шляхом переведення сюди підприємств разом з кадрами спеціалістів та кваліфікованих робітників з інших міст. Зокрема, завод телеграфної і телефонної апаратури було перебазовано з Калуги. На електроламповий завод перевели понад 730 робітників та інженерно-технічних працівників з Ленінграда. Замість автоскладального заводу побудували завод автотранспорту. Його продукція призначалася для задоволення потреб усієї країни.

Успіхи індустріального зростання забезпечувалися низькою часткою заробітної плати робітників та службовців у національному доході, а також нееквівалентним обміном між містом і селом. Оплата праці в громадському господарстві колгоспів була вкрай низькою, а підсобні господарства колгоспників обкладалися високими податками і обов'язковими натуральними поставками. Витримавши величезне навантаження в роки війни, колгоспи не відчували тепер полегшення. Незважаючи на тяжку посуху 1946 р., яка охопила південні області України, обов'язкові поставки майже не знизилися. Держава відібрала у селян продовольче зерно, залишивши їх напризволяще. Майже 800 тис. колгоспників у найтяжчу зиму 1946—1947 рр. померли з голоду.

Якщо індустріалізація західних областей республіки здійснювалася в обмежених масштабах, то примусова суцільна колективізація землі та майна місцевого селянства була проведена у дуже стислі строки, в основному протягом 1948—1949 рр. До середини 1950 р. 7190 колгоспів об'єднували 98% селянських господарств. Потім за кілька місяців власті провели примусове укрупнення колгоспів, і до кінця 1950 р. їх у цьому регіоні налічувалося не більше 800.

Методи колективізації західноукраїнського селянства були такими ж брутальними й безжалісними, як і ті, що застосовувалися в східних областях у 30-ті роки. Не дивно, що селяни у своїй масі чинили відчайдушний опір. Намагаючись протистояти державі, яка відбирала селянську власність і перетворювала колгоспника у найману робочу силу, найбільш рішучі люди йшли в ліси. Через очолювані С. Бандерою антирадянські партизанські загони ОУН—УПА пройшли сотні тисяч чоловік. Сталін кинув проти бандерівців великі армійські формування, але йому не вдалося швидко придушити опір колективізації. Він поступово згас тільки в 1952 р. За звинуваченнями у сприянні бандерівському руху в 1944—1951 рр. із західних областей України органи держбезпеки депортували в концтаборя і на поселення «у тилкових областях Союзу» 65 306 селянських сімей (203 662 чол.).

Культурне будівництво, як завжди, фінансувалося за залишковим принципом. Установи культурного профілю, особливо клуби і школи, нерідко споруджувалися не за рахунок централізованих капіталовкладень, а методом «народної будови». Відтворення і споживання культурних цінностей перебувало під найсуворішим наглядом ідеологічних органів державної партії. Прояви оригінального мислення або національної самосвідомості, найменше ігнорування пропагандистських стереотипів, ухиляння від регламентованих стандартів у формах вияву культу особи Сталіна, критичний підхід до будь-яких явищ суспільного життя — все це викликало звинувачення в українському буржуазному націоналізмі, космополітизмі, антирадянській діяльності і, як наслідок, вело до морального чи фізичного знищення діячів культури. Особливо

нестерпні для української творчої інтелігенції умови діяльності і навіть самого існування склалися в 1947 р., коли ЦК КП(б)У очолював Л. М. Каганович.

Чергову атаку на українську культуру започаткував виступ газети «Правда» в липні 1951 р. з редакційною статтею «Проти ідеологічних перекручень в літературі». Як привід було використано давній (написаний ще в 1944 р.) і добре знаний в республіці вірш В. Сосюри «Любіть Україну», що з'явився у журналі «Звезда» в російському перекладі. «Правда» знайшла «кримінал» у таких строфах поета:

«Любіть Україну, як сонце, любіть,
як вітер, і трави, і води...
В годину щасливу і в радості мить,
любіть у годину негоди.

Любіть Україну у сні й наяву,
вишневу свою Україну,
красу її вічно живу і нову,
і мову її солов'їну».

Сосюра звинувачувався у націоналістичних збоченнях, оскільки мовляв, оспівував не радянську, не соціалістичну, а «якусь одвічну Україну». У статті таврувалася позиція М. Рильського (свого часу відомо розумно відгукнувся на цей вірш), а також всього правління Спілки радянських письменників України, яке не дало йому «принципової партійної оцінки». Майже негайно погромну редакційну статтю «Правди» підтримала кількома гострими публікаціями газета «Радянська Україна». В листопаді відбувся пленум ЦК Компартії України, на якому засудили за «націоналістичні збочення» не тільки В. Сосюру, а й І. Вільде, С. Воскресенка, Л. Забашту, Л. Смілянського, Ю. Яновського та багатьох інших митців.

У західних областях України майже не залишилося місцевої інтелігенції: за півтора передвоєнних роки її «прорідили» у профілактичних цілях підручні Берії, а хто вцілів, емігрував після війни на Захід. Тому в ці області відрядили багато спеціалістів із східних областей, серед них — близько 30 тис. учителів. За роки четвертої п'ятирічки тут істотно зросла кількість вузів і технікумів. Основну частину їх вихованців становили місцеві уродженці.

На зламі 40-х — 50-х років становище в країні було важким. Незважаючи на відновлення довоєнного економічного потенціалу, добробут трудящих, особливо в селі, істотно не поліпшився. Частка національного доходу, спрямовувана на воєнні приготування, залишалася надзвичайно високою. Значні ресурси витрачалися на престижні, але економічно неефективні проекти (наприклад, на «великі будови комунізму») або на підтримання авантюристичних зовнішньополітичних цілей сталінського керівництва. Нагніталася атмосфера страху та підозрливості. За багатьма ознаками, готувалися нові масові репресії, подібні до тих, які мали місце в 1937—1938 рр. Але 5 березня 1953 р. тоталітарна система влади лишилася без свого вождя.

«Відлига»

Після смерті Сталіна до влади в партії та державі прийшла група його найближчих співпрацівників. Однією з перших акцій так званого «колективного керівництва», здійсненою з метою самозбереження, став арешт, а потім і розстріл ключової фігури сталінського тоталітарного режиму — Л. П. Берії. Головні ролі у його знешкодженні відіграли Г. М. Маленков і М. С. Хрущов.

Одним з активних учасників злочинної змови Берії, спрямованої на захоплення одноосібної влади, був міністр внутрішніх справ УРСР П. Я. Мешик. Відомий український чекіст, генерал Т. А. Строкач з ризиком для життя поінформував ЦК КПРС про дії Берії та

Мешика, які намагалися встановити контроль над владою на Україні. Перший секретар ЦК Компартії України О. І. Кириченко розповідав пізніше, що Берія перед арештом протягом двох годин змінив на Україні майже всіх начальників обласних управлінь Міністерства внутрішніх справ, причому всі призначення заступників міністрів і начальників обласних управлінь МВС робилися без відома обкомів партії та ЦК.

Після смерті диктатора була припинена підготовка нових політичних процесів, у тому числі так званої «справи лікарів». Почалася поступова ліквідація концентраційних таборів. За кілька років сотні тисяч жертв сталінських репресій повернулися на Україну. Зокрема, до 1957 р. дістали змогу повернутися до своїх осель 65 534 оунівці і «бандпособники», яким пощастило вижити.

З ініціативи М. С. Хрущова, вплив якого в «колективному керівництві» неухильно зростав, вересневий (1953 р.) пленум ЦК КПРС уперше звернув увагу на катастрофічний стан сільського господарства. Було зроблено спробу без зміни виробничих відносин, які вважалися соціалістичними, тільки шляхом деяких послаблень, особливо у податковій політиці та ціноутворенні, зупинити деградацію продуктивних сил села. Ця спроба пом'якшити систему економічного грабунку колгоспів і радгоспів, яка стала просто нестерпною в останні роки життя Сталіна, знайшла великий позитивний відгук у селянстві. Протягом п'яти років у республіці, як і країні в цілому, спостерігалось стале зростання сільськогосподарського виробництва.

На вересневому пленумі ЦК КПРС визначилася ключова посада в партійно-державному керівництві — Перший секретар ЦК КПРС. Ним став М. С. Хрущов. Як відомо, Сталін у 1934 р. відмовився від епітету «генеральний» до своєї секретарської посади в партійному апараті і почав підписуватися «скромно» «секретар ЦК». Він розумів, що з іншими секретарями його не переплутають. Але в післясталінську епоху пост керівника партапарату потребував якісного означення, оскільки секретарів ЦК було кілька. Політичне керівництво ЦК КПРС дійшло висновку, що означення «генеральний» є зайвим, а керівник партапарату може бути названий «першим» секретарем ЦК. Проте зміна означення в секретарській посаді не вплинула на обсяг влади. Тоталітарна система партійно-державного керівництва склалася давно, і всі важелі влади зосереджувалися у керівника партапарату. Тому в руках Хрущова, досвідченого партійного лідера, почала концентруватися величезна влада.

Цей процес не відбувався без боротьби всередині «колективного керівництва». Як і в 1923 р., у 1953 р. розгорнулася шалена боротьба за владу, яка зовні прийняла форму розбіжностей з приводу політичного курсу. Після ліквідації беріївського ГУЛАГу та припинення масових репресій, з чим були згодні всі члени політичного керівництва, незгоди зосередилися на питанні про ступінь радикальності відмови від сталінської спадщини в політиці. Молотов, Каганович і Маленков вважали за необхідне провести тільки косметичні зміни тоталітарного режиму. Хрущов, залишаючись переконаним прибічником тоталітаризму, обстоював більш істотні кроки в напрямі розрядки міжнародної напруженості, підвищення матеріального добробуту населення, ослаблення регламентації культурного життя. Здійснювані з цією метою за ініціативою Першого секретаря ЦК КПРС заходи вели до відчутного пом'якшення політичного режиму. Відомий письменник і публіцист І. Еренбург знайшов для цього вдалий термін, що став загальноживаним: «відлига».

З діяльністю Хрущова пов'язане проведення значно гнучкішої зовнішньополітичної лінії. Він поклав початок поліпшенню відносин з Югославією, які були перервані через небажання Й. Б. Тіто стати маріонеткою Сталіна, перейшов до методу особистих контактів між

головами держав і урядів, прагнув до встановлення не тільки економічних, а й культурних зв'язків з іншими країнами. У нових умовах діяльність Міністерства закордонних справ УРСР поживалася.

З великим розмахом у 1954 р. відзначили 300-річчя возз'єднання України з Росією. Кам'янець-Подільську область було перейменовано на Хмельницьку. Обласний центр Проскурів став Хмельницьким. Всюди відбувалися урочисті збори, фестивалі, конкурси. З новими творами на тему визвольної боротьби українського народу виступили С. Людкевич, Ю. Мушкетик, П. Панч, Н. Рибак та інші митці. Головною подією ювілейних торжеств стала передача Україні із складу РРФСР Кримської області. Цей акт мотивувався спільністю економіки, територіальною близькістю, тісними господарськими і культурними зв'язками між Кримом і Україною. Все було справедливо, але думки місцевого населення, як завжди, не спитали. Перед війною населення Кримської АРСР складалося наполовину з росіян, а серед національних меншостей найчисленнішими були татари (19,4%) та українці (13,7%). Після депортації татар, греків та німців автономію було скасовано. Склад населення півострова істотно змінився. В середині 50-х рр. питома вага росіян становила приблизно 70%, а українців — понад 20%.

Життя вимагало дати оцінку причинам відставання радянської промисловості від світового рівня, яке ставало все відчутнішим за якісними показниками. Залучивши спеціалістів, комісія ЦК КПРС виявила сумну картину прогресуючого відставання СРСР у більшості напрямів науково-технічного прогресу. Було зроблено висновок, що західний світ вступає у фазу науково-технічної революції, і відставання загрожує для Радянського Союзу серйозними наслідками. У липні 1955 р. відбувся пленум ЦК КПРС з проблем науково-технічного прогресу. Він прийняв деякі конкретні рішення, спрямовані на поліпшення стану справ у цій сфері, зокрема, про доцільність закупок за рубежом передових промислових технологій. На цій основі в республіці було споруджено кілька великих підприємств, особливо в галузі хімічної індустрії. Одним з найбільших серед них був Дніпропетровський шинний завод. На жаль, згаданий пленум ЦК КПРС не проаналізував причин відторгнення промисловістю здобутків передової науки і техніки, не зробив спроб критично оцінити господарський механізм, що склався у 30-ті роки й був нездатним забезпечити інтенсифікацію виробництва.

З ініціативи М. С. Хрущова у 1953 р. почалися широкомасштабні заходи по поліпшенню вкрай злиденного життя колгоспників. Державні заготівельні ціни на зерно за п'ять років зросли майже в сім разів, а на тваринницьку продукцію — у 5,5 раза. З колгоспів списали попередню заборгованість, а колгоспники почали одержувати на трудодні грошові аванси. З метою розв'язання зернової проблеми на початку 1954 р. було прийнято рішення про освоєння цілих і перелогових земель, переважно у Казахстані. З України на цілину виїхали десятки тисяч чоловік, в основному молодь.

Перший після смерті Сталіна з'їзд партії відбувся 14—25 лютого 1956 р. Розглянувши перспективи розвитку народного господарства у 1956—1960 рр., він звернув увагу на необхідність розгортання у небувалих раніше розмірах житлового будівництва, створення принципово нової системи пенсійного забезпечення, яка б охоплювала всіх робітників і службовців, нарощування випуску товарів народного споживання, створення розвинутої мережі підприємств і організацій побутового обслуговування. З'їзд сформулював важливі висновки про відсутність фатальної неминучості нової світової війни і можливість мирного співіснування держав з різним соціальним ладом. Цим було закладено основи нового курсу радянської зовнішньої політики, орієнтованої на розрядку міжнародної напруженості, ліквідацію «холодної війни», розширення співробітництва з іншими країнами.

Найважливішим пунктом порядку денного XX з'їзду КПРС було питання про культ особи Сталіна та його наслідки. Поставивши це питання на закритому засіданні з'їзду, Хрущов звернувся насамперед до партійного апарату і всіх комуністів (після з'їзду його доповідь читалася на закритих партійних зборах). І все ж засудження нехай лише зовнішніх форм тоталітаризму (культ особи) і найбільш вражаючих випадків зловживання владою (масові репресії) сколихнуло радянське суспільство і поклало початок тривалому процесу викоренення економічних, політичних та ідеологічних основ сталінізму. З'явилася ціле покоління людей, свідомість яких сформувалася на ідеях XX з'їзду КПРС.

Незважаючи на те, що за три роки, які минули після смерті диктатора, в країні відбулося немало змін, доповіддю про культ особи Сталіна і подолання його наслідків Хрущов кинув виклик могутнім силам. Незабаром вони дали про себе знати. Більшість у політичному керівництві прийшла до рішення усунути першого секретаря від влади, замінивши його Молотовим. У червні 1957 р. вона зробила спробу здійснити задумане. На засіданні Президії ЦК КПРС 18 червня В. М. Молотов і Г. М. Маленков запропонували звільнити Хрущова. У гострій дискусії більшістю голосів їх пропозиція пройшла. Лише А. І. Мікоян, М. А. Суслов та О. І. Кириченко виступили на підтримку першого секретаря. Однак з авторитетними противниками Хрущова, які десятиріччями стояли при владі поруч із Сталіним, не погодилися члени ЦК КПРС. Скликаний (за допомогою міністра оборони Г. К. Жукова, який забезпечив транспорт) пленум ЦК засудив спробу повернута всередині Президії Центрального Комітету з перспективою законсервувати політику сталінського зразка і позбавив так звану «антипартійну групу» керівних постів у партії й державі. Після червневого пленуму ЦК КПРС «колективне керівництво» наблизилося до законномірною кінця.

Рішення цього пленуму обговорювалися на численних зборах і мітингах. У Києві, наприклад, токар заводу «Червоний екскаватор» В. К. Семинський, поет М. П. Бажан, артист С. Д. Козак та інші відомі люди гнівно засудили «антипартійну групу». Поза сумнівом, однак, що, коли б переможцем виявився Молотов, такому ж гнівному осуду було б піддано Хрущова. Нищівний терор, який продовжувався майже безперервно протягом трьох десятиріч, починаючи з «шахтинської справи», призвів до того, що країна перебувала у стані політичної летаргії.

Сам Хрущов, забезпечивши собі всю повноту влади, почав діяти як диктатор і цілком заслужив пізніші звинувачення у волюнтаризмі. Того ж таки 1957 р. він змістив з посади міністра оборони маршала Жукова. Ця звістка застала маршала у закордонному відрядженні. Офіційна версія відставки — згортання роботи армійських політвідділів — не могла приховати справжньої причини: міністр оборони допоміг першому секретареві ЦК, коли той перебував у безпорадному стані. Свідків своєї слабості диктатори не терплять. До того ж не було ніяких гарантій, що іншого разу в подібній ситуації все може статися навпаки. Очевидно, Хрущов цього побоювався. Характерно, що мітингий й зібрання з приводу відставки легендарного полководця не влаштувалися. Засудити його на Україні було доручено представникам партійно-державного керівництва республіки на обласних партактивах. У грудні О. І. Кириченко, відданість якого першому секретареві ЦК КПРС оцінили належним чином, був переміщений у Москву, на посаду секретаря ЦК КПРС. Його місце зайняв М. В. Підгорний.

У 1963 р. в засобах масової інформації пройшла кампанія підведення підсумків першого десятиріччя перебування Хрущова на посту першого секретаря ЦК КПРС. Останній без будь-якого збентеження дозволив назвати це десятиріччя «великим». Чи мав він рацію?

Справді, великим досягненням Хрущова як політичного діяча була

відмова від використання терористичних методів у політиці. Він міг знищити своїх противників фізично, але волів відправити їх на пенсію. Це сумнівний комплімент для політичного діяча, але слід пам'ятати, що Хрущов був сином своєї, тобто сталінської, епохи. Коли ж оцінювати найзагальніші підсумки першого післясталінського десятиріччя, то курс ХХ з'їзду КПРС і «відлигу» в суспільно-політичному та культурному житті Хрущову не вдалося відстояти. Молотов та його однодумці зазнали поразки, але «відлига» була загублена руками самого першого секретаря. Останній побачив, що партапарат не готовий до демонтажу сталінізму, хоч і не заперечував проти виносу тіла Сталіна з Мавзолею Леніна та інших символічних жестів у так званій «боротьбі з культом особи». Ініційовані Хрущовим численні реформи створювали сильний шумовий ефект, ілюзію безперервної перетворювальної діяльності. Однак вони не зачіпали основ тоталітаризму. У критичних для системи ситуаціях використовувалися сталінські методи, про що свідчать Будапешт 1956 р. або Новочеркаськ 1962 р.

Першою важливою реформою «великого десятиріччя» була заміна галузевого управління територіальним. Лютневий (1957 р.) пленум ЦК КПРС по доповіді М. С. Хрущова визнав за необхідне ліквідувати галузеві міністерства, крім деяких, і організувати замість них територіальні ради народного господарства — раднаргоспи. Відповідно до цього рішення на Україні було створено 11 економічних адміністративних районів, очолені раднаргоспами.

Хрущов був переконаний у тому, що неефективність промисловості, її несприйнятливість до науково-технічного прогресу відійдуть у минуле, якщо централізоване керівництво замінити місцевим. Ситуація, однак, виявилася близькою до кризовської байки «Квартет». Адаже побудова управління промисловістю по вертикалі чи горизонталі аж ніяк не зачіпала саму суть господарського механізму. Підприємствам потрібно було надати максимум самостійності в умовах ринку як єдиного можливого регулятора виробництва. Хрущов цього зрозуміти не міг.

Піднесення виробництва в сільському господарстві тривало протягом п'яти років, доки держава вкладала в цю галузь великі кошти. Досить сказати, що за 1954—1958 рр. вони вдвічі перевищили сумарний обсяг капіталовкладень, освоєних тут за другу, третю, четверту і три роки п'ятої п'ятирічки, разом узяті. В результаті валовий збір зерна на Україні зріс майже на 20%, цукрових буряків — удвічі, виробництво м'яса — більш як у два рази, молока — втричі. Однак після рішення лютневого (1958 р.) пленуму ЦК КПРС про перетворення МТС на ремонтно-технічні станції та обов'язковий викуп колгоспами техніки МТС ситуація змінилася. Витрати на цей викуп, а також на придбання нових сільськогосподарських машин, їх зберігання та експлуатацію підірвали й без того слабку економіку колгоспів. До того ж не зникли «ножиці цін». Держава-монополіст розв'язувала нелегкі проблеми бюджетної рівноваги випробуванням шляхом: підвищенням цін на запчастини, мінеральні добрива, комбікорми при заморожуванні цін на сільськогосподарську продукцію.

Нетерплячий Хрущов не став чекати, коли закінчиться дія двох останніх років шостої п'ятирічки і дав директиву розробити новий перспективний план на період з 1959 по 1965 рік. У семирічку заклали багато честолюбивих проектів, але не врахували, що ефективність виробництва продовжувала знижуватися. Тому в ході її виконання доводилося підвищувати норму нагромадження в національному доході, тобто ставити під удар добробут народу. Вважаючи себе знавцем сільського господарства, Хрущов робив спроби підвищити віддачу від нього або запровадженням використовуваних на Заході технологій, які не давали очікуваного ефекту у вмонтованих в командну економіку колгоспах; або організаційними заходами (укрупненням колгоспів, перетворенням їх у радгоспи, ліквідацією так званих «неперспективних»

сіл тощо); або спробами знайти додаткові резерви шляхом розорювання цілинних земель чи ліквідації травопільної системи. Почалися всілякі обмеження присадибного господарства колгоспників, щоб воно не «заважало» їм працювати в громадському виробництві. Це не збільшило ефективності останнього, але обсяг продукції, яка надходила в базарну торгівлю, зменшився. В результаті лише зросли ціни і постраждали інтереси міських споживачів. Сільське господарство знову перетворилося на найслабкішу ланку радянської економіки.

На XX з'їзді Компартії України в січні 1959 р. М. В. Підгорний заявив, що сільськогосподарська семирічка буде виконана за п'ять років. Проте, щоб досягти намічених рубежів, не вистачило й семи. Посуха 1963 р. показала всю гостроту продовольчого становища: почалися труднощі з постачанням населенню хліба, борошна, круп. Довелося витратити валюту на закупівлю зерна за рубезем. Країна вперше опинилася у залежності від імпорту хліба, з якої вже не змогла вирватися.

Для творчої інтелігенції критика культу особи була ковтком свіжого повітря у затхлій атмосфері тоталітаризму. Українська культура збагатилася новими творами О. Гончара, П. Панча, М. Стельмаха, Г. Тютюнника, поетичними збірками О. Малишка, М. Рильського, В. Сосяри, кіносценаріями О. Довженка. У 1953 р. дебютував яскравий поет Д. Павличко, у 1957—1958 рр. заявила про себе молода талановита поетеса Л. Костенко, в 1962 р. побачили світ перші книжки М. Вінграновського, І. Драча, В. Симоненка. Покоління шестидесятників вступаю у творче життя упевнено і вагомо.

У часи «відлиги» започаткувався дисидентський рух. Рішучих і безкомпромисних людей з числа тих, хто над усе цінував особисту і національну свободу, не влаштовували здійснювані Хрущовим косметичні удосконалення тоталітарного ладу. Молодий адвокат, випускник Московського університету Левко Лук'яненко заходився організувати «Українську робітничо-селянську спілку», яка ставила метою вихід України з складу СРСР, що мав бути здійснений (на відміну від тактики ОУН) мирними засобами. У січні 1961 р. Лук'яненко і п'ятьох його однодумців було заарештовано. Навесні того ж року у Львові відбувся судовий процес. Звинувачений у зраді Батьківщини, Лук'яненко був засуджений до розстрілу. Пізніше цей вирок замінили довгостроковим ув'язненням.

У жовтні 1961 р. XXII з'їзд КПРС урочисто прийняв третю програму партії. Попередню, другу, було прийнято ще в березні 1919 р. на VIII з'їзді РКП(б). Вона розроблялася в розпал воєнного комунізму і несла на собі відбиток епохи. Ленін не встиг змінити її у відповідності з досвідом, що його приніс неп, а Сталін і не хотів змінювати. Навпаки, відкинувши неп, як тільки це стало можливим, він розпочав будівництво соціалізму саме за воєнно-комуністичними засадами, закладеними в другій програмі. Та навіть у сталінському розумінні програма 1919 р. застаріла після прийняття Конституції 1936 р. Напередодні війни і в повоєнні роки затверджувався склад комісії для розробки третьої програми, однак різні події перешкодили їх роботі.

Третя програма пообіцяла радянським людям комунізм через 20 років, тобто у 1980 р. Для більшої переконливості вона була аж перенасичена цифрами зростання виробництва на 60—70-ті роки. При цьому вважалося, що стабільні його темпи можна забезпечити за допомогою господарського механізму, який виник у країні під час виконання другої, воєнно-комуністичної програми. Було організовано широке за масштабами обговорення проекту третьої програми. На Україні в ньому взяли участь 790 тис. чол., до редакцій засобів масової інформації надійшло близько 48 тис. письмових пропозицій, доповнень і зауважень, серед яких було чимало вартих уваги. Але жодних пропозицій реформувати командну економіку не виявилось, оскільки подібні намі-

ри суперечили офіційній ідеологічній доктрині. Лише пізніше, в 1963 р. харківський економіст, професор О. Г. Ліberman звернувся до Хрущова з листом, у якому запропонував відмовитися від застарілих доктринальних настанов і дати простір товарно-грошовим відносинам. Слід віддати належне Хрущову: лист Ліberman надрукували в газеті «Правда», і він започаткував плідну дискусію, в ході якої відпрацьовувалися положення досить глибокої реформи планування й економічного стимулювання виробництва.

Останнім серйозним нововведенням М. С. Хрущова стала реформа партійного апарату. Листопадовий (1962 р.) пленум ЦК КПРС прийняв рішення розділити партійні органи за виробничим принципом. Слідом за партійними на промислові й сільські були розділені радянські, профспілкові та комсомольські органи. На грудневому (1962 р.) пленумі ЦК Компартії України це рішення характеризувалося як новий яскравий зразок революційної творчості. Тим часом у неофіційній обстановці ті, хто приймав постанову, заявляли інше: що реорганізація викличе силу-силенну непотрібних ускладнень у повсякденній роботі. Так і сталося.

Жовтневий (1964 р.) пленум ЦК КПРС увільнив Хрущова від обов'язків Першого секретаря ЦК й Голови Ради Міністрів СРСР. Навряд чи можна визнати справедливими версії про переворот або змову. Зрозуміло, що для підготовки цієї акції її організаторам — Л. І. Брежневу й М. А. Суслову — довелося здійснити, враховуючи численний склад ЦК, трудомістку роботу. Оскільки з часів Сталіна політичний лад не змінився, робота ця могла бути тільки таємною. Очевидним є, однак, те, що нервовий центр адміністративно-командної системи — партійний апарат — дружно відмовлявся від лідера, який за десятиріччя встиг скомпрометувати себе численними, але безплідними реорганізаціями всіх ланок цієї системи, не виключаючи й самого партапарату. Хрущова не підтримали навіть його висуванці. Проти нього активно виступив М. В. Підгорний, якого незадовго до пленуму висунули на відповідальний пост у Москві. На бурхливому засіданні Президії ЦК, яке передувало пленуму, одним з перших накинувся на Хрущова П. Ю. Шелест, якого в 1962 р. обрали секретарем, а в 1963 р. — першим секретарем ЦК Компартії України.

(Далі буде)

Одержано 10.06.91

В этом, заключительном разделе однотомника автор рассказывает о послевоенной и современной истории Украины: восстановительные процессы в условиях сталинского тоталитарного режима, осуществление в республике хрущевских реформ при кратковременной «оттепели», события двух долгих десятилетий брежневского застоя и, наконец, успехи и провалы перестроечного времени.